

**СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
ВЗАЄМОДІЮЧИХ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ
SUBJECTIVITY AS THE BASIS FOR PERSONAL DEVELOPMENT
OF INTERACTING PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

*Гурлева Тетяна Степанівна, кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України (Київ, Україна).*

*Hurlyeva Tetiana S., Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).*

Анотація. У статті наголошується на тому, що для виникнення якісних, розвиваючих змін як в окремій людині, так і в її оточенні, необхідне становлення суб'єктності, забезпечення суб'єктної взаємодії, зокрема, між

учителем і учнем. Робиться акцент на смисловій взаємодії між взаємодіючими учасниками освітнього процесу, що сприяє формуванню духовності, гуманістичної спрямованості особистості, моральності її оточення.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, суб'єктна взаємодія, діалог, фасилітація, смисловий взаємообмін, особистісний розвиток, учитель і учень, освітній процес, інформаційний простір.

Summary. *The article states that to facilitate qualitative and development-enhancing change in an individual and their environment it takes to provide the formation of subjectivity and subject-subject interaction, particularly between a teacher and a student. The paper also highlights the importance of meaningful interaction among the active participants of the educational process. The latter could facilitate the shaping of the individual's moral and humanistic values and make their environment more ethical.*

Keywords: *subject, subjectivity, subject-subject interaction, dialogue, meanings exchange, personal development, teacher and student, educational process, information space.*

«Суб'єкт – це свідомо діюча особа» (С.Л. Рубінштейн)

Постановка проблеми. У нинішній соціокультурних умовах в країні надзвичайно актуальним є становлення суб'єктів індивідуального і суспільного життя, здатних до розбудови країни у цілому, вітчизняної культури, мистецтва, науки тощо, у тому числі сучасної української школи, формування молодого покоління на основах гуманізму, партнерства і співробітництва. Становлення суб'єктності виступає умовою попередження і подолання девіантної поведінки і злочинності серед молоді, негативних проявів у їх поведінці і психіці.

Суб'єктний смисловий взаємообмін грає визначальну роль у розбудові ціннісно-смислової сфери: на орієнтирах на вищі (високі, сутнісні, екзистенційні) смисли варто акцентувати увагу у процесі освіти і виховання, бо це формує сенс існування, ціннісні уподобання, морально-естетичні,

політичні та ін. ідеали, життєві орієнтири і конкретні плани взаємодіючих сторін. Продуктивність суб'єкт-суб'єктних взаємин визначається потребою і здатністю кожного – і учителя, і учня – до діалогу, діалогічної взаємодії, смислового взаємообміну.

Мета даної статті – розгляд понять суб'єкт і суб'єктність, їх ролі у розбудові таких стосунків між учнем і учителем, які сприяють розвитку кожної із взаємодіючих сторін; опис шляхів формування розвиваючих стосунків в освітньому процесі, створення ефективного освітнього простору.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Аналіз головних понять і встановлення зв'язку між ними.

Характеристикою суб'єкта є здатність перетворювати самого себе і своє оточення, яке стає умовою формування і розвитку нових властивостей особистості як суб'єкта життєдіяльності. Перетворюючій, життєтворчій ролі особистості присвятили свої праці такі вчені, як К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, В.О. Татенко, Е. Еріксон та ін. Вчені досліджують умови розвитку суб'єкта, серед яких визначальним вважається спілкування, взаємодія між суб'єктами.

Так, зазначає В.В. Москаленко, суб'єктність особистості, «яка розуміється як саморозвиток індивідом власної психіки на основі потенційних можливостей, реалізується в умовах, в яких інтеріндивідна взаємодія виявляється як інтерсуб'єктна, суб'єкт-суб'єктна взаємодія». Процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, зазначає вчена, – це не проста інтеракція, а процес взаємної згоди людей приймати впливи один на одного за умов, що вони ставляться до себе і до іншого як до автономного, суверенного суб'єкта активності і як до цінності. Інтерсуб'єктна взаємодія розуміється нею як трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання суб'єктів взаємодії, як спільно-взаємна зануреність суб'єктів в специфічні дискурси. В цьому сенсі констатується, що факт взаємодії є породжуючим, бо породжує

нову реальність, нові смисли в силу взаємовпливу. Сутність цього процесу полягає не просто в факті передачі і прийому інформації, а у «створенні нової інформації, загальної для суб'єктів взаємодії і такої, що породжує їх спільноту» [11, с.16-17].

«Учасники взаємодії, – пише В.О. Васютинський, – взаємно репрезентуються один для одного та водночас взаємно означають дійсність, у такий спосіб утворюючи інтерсуб'єктивний світ. Цей світ, з одного боку, виникає в результаті інтерсуб'єктивної взаємодії, а з іншого – стає її передумовою, простором, середовищем» [2, с. 172]. Окрім умов, що зараджують становленню і виявленню якостей суб'єкта і формуванню сприяючого середовища, акцентується увага на суб'єктності, яка розвивається усупереч виникаючим обставинам. Так, за В.О. Татенком, суб'єктність – «схильність до відтворення, творіння себе у відповідних, а часом і в несприятливих умовах. Відображає, перш за все, характер активності людини як суб'єкта і розкривається в таких поняттях як вільний, самостійний, автономний, ініціативний, творчий, оригінальний» [12]. Основною ознакою суб'єктності визнається відповідальність, яка заснована на здатності до рефлексії та високій моральності [11]. Моральне становлення є один із напрямів духовного зростання, що відбувається завдяки засвоєнню моральних принципів та ставлень людини у взаємодії з оточуючим середовищем, котрі можуть стати цінностями в процесі розвитку особистості на основі її морального вибору [8, с. 256].

Суб'єктність – це здатність бути суб'єктом, ініціювати та реалізовувати різні види діяльності. Від суб'єктності окремої людини і людей, які складають певну спільність, залежить і якість спілкування, інтерсуб'єктивна взаємодія. Територією спілкування виступає освітній простір, в якому взаємодіють між собою різні учасники освітнього процесу, впливаючи один на одного, сприяючи якісним змінам як окремого суб'єкта, так і інших осіб, які вступають у контакт, на основі партнерства і співробітництва.

Суб'єкт-суб'єктивна взаємодія в освітньому просторі. Про роль

освітнього простору, зокрема студентства, пише В.О. Вовк. Вчена вважає, що освітній простір стає траєкторією потенційного саморозвитку студента як активно-включеного суб'єкта у педагогічну взаємодію, простором набуття і творчого використання ним досвіду діяльності, трансформації і збагачення його особистості. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія реалізує базову потребу особистості в залученні її до соціуму і культури суспільства на основі рівноправного партнерства, характеризує готовність суб'єктів навчання до взаєморозуміння і взаємоповаги у процесі спілкування і діяльності, стає запорукою збереження індивідуальності, унікальності, різнорівневості й різноплановості у здібностях, можливостях, інтересах, потребах особистості. Дослідниця дає визначення суб'єктної позиції майбутнього фахівця. Це – інтегративний багатокомпонентний психологічний феномен, який визначається системою особистісно-значущих, ціннісно-сміслових ставлень до процесу навчання, до обраної професії, до себе як до фахівця і до свого майбутнього професійного шляху, спрямованих на саморозвиток та самоактуалізацію. Суб'єктна позиція, зазначає науковець, відображає авторство, цілісність, індивідуальність, самостійність, унікальність, здатність до рефлексії, свободи вибору та вчинкової активності [3, с. 26-27].

Притому, «не тільки вчитель, а й учень буде дійсним суб'єктом не лише учіння, а й педагогічного спілкування», пише Л.П. Скорич. Психолог наголошує, що важливою специфічною характеристикою освітнього процесу є взаємодоповнюваність учня і вчителя: розвиток учня передбачає постійний саморозвиток педагога, який є умовою розвитку учня. За висловом І.О. Зимньої, суб'єкти освітнього процесу “приречені” на саморозвиток, внутрішня сила якого слугує джерелом і імпульсом розвитку кожного з них. Ще С.Л. Рубінштейн зазначав: суб'єктність вчителя передбачає постійний саморозвиток, бажання самовдосконалення, що, в свою чергу, є умовою розвитку учня. Ця ж думка підкреслювалась К.Д. Ушинським, П.П. Блонським, В.О. Сухомлинським та іншими педагогами і психологами [10].

Взаємодія між учнями і вчителем характеризується, перш за все, спільною мислительною діяльністю. «Мислительна співдія, співмислення» визначається включеністю обох сторін в одну й ту ж активну діяльність по вирішенню тієї чи іншої проблеми і спрямована на вирішення певних мислительних задач, внутрішньою умовою виникнення контакту між взаємодіючими сторонами є прояв ширості, поваги один до одного, емпатійності і толерантності. Зовні контакт проявляється у поведінці взаємодіючих сторін. У навчальній взаємодії психологічний контакт визначає можливість природного, неускладненого спілкування, яке є основним засобом реалізації задач навчання і виховання, психологічної корекції. Ефективність психологічної взаємодії в системі “учитель-учень”, наголошує Л.П. Скорич, виявляється у зміні суб’єктивних характеристик її учасників потреб, установок, ставлень, здібностей, способів діяльності, процесу поведінки і т.п., які забезпечують всебічний розвиток особистості, формування її моральності, сприяють розкриттю її творчого ядра і потенцій постійного самовдосконалення, навичок просоціальної поведінки [10].

Підтримуючи таку позицію, можна говорити про те, що усі назначені характеристики співдії властиві саме діалогічній взаємодії, яка стає вельми актуальною в нинішніх соціально-економічних, політичних умовах в країні, в розбудові школи на основі співробітництва [4]. Сучасне суспільство вимагає особистостей, суб’єктів, здатних слухати один одного, знаходити способи і шляхи до порозуміння, пошуку спільних і нових смислів, які б об’єднували різних людей між собою, формували вектор розвитку кожної особистості і її найближчого оточення (яке формує суб’єктів і формується під впливом суб’єктів), всієї країни у цілому. І така можливість має потенції зароджуватися і розвиватися в атмосфері шкільного життя, між дорослими і дітьми, учителями і учнями, сприяючи тому, щоб учасники взаємодії ставали «рівними», такими, що самі розвиваються і водночас впливають на розвиток один одного. Такий взаємовплив в певній мірі нівелює вікову різницю між взаємодіючими сторонами, їх статус – вчитель і учень, керівник і підлеглий

тощо. І це надзвичайно важливо розуміти в аспекті розвитку і взаєморозвитку, суб'єктного спільного діяння.

Принцип діалогізації педагогічної взаємодії, зазначає Л.П. Скорич, пов'язаний, передусім, з перетворенням суперпозиції дорослого і субординованої позиції дитини в особистісно рівноправні позиції, в позиції співучнів, співвихованців, співробітників. Проблематизація педагогічної взаємодії веде до зміни ролей і функцій дорослого і дитини: дорослий не виховує, не викладає, а лише актуалізує, стимулює тенденцію дитини до особистісного зростання, дослідницьку активність самого учня, створює умови для вдосконалення дитиною моральних вчинків, для самостійного виявлення і постановки нею пізнавальних проблем і задач. Персоналізація педагогічної взаємодії вимагає передусім розвиток учня як унікального суб'єкта навчальної діяльності і педагогічної взаємодії [10].

Смислова взаємодія між учасниками освітнього процесу: від нижчих до вищих смислів. Смысл діалогу, зазначає М. Бубер у своїй праці «Я і ти» (M. Buber, Ich und Du, 1923), знаходиться ні в кожному із партнерів окремо, ні в обох, разом взятих, а в їх взаємодії і взаємовпливі». В контексті міжособистісної взаємодії і взаємовпливі учителя і учнів важливо наголосити на смисловому взаємообміні між цими учасниками освітнього процесу. У даному сенсі ми говоримо про трансляцію цінностей і смислів від одного суб'єкта до іншого, про їх осмислення, прийняття, засвоєння, орієнтування на них у побудові життєвих планів тощо. Причому і учитель, і учень (як і старше і молодше покоління взагалі) мають рівнозначну позицію щодо передачі та прийняття життєвих смислів, тим самим змінюючи, вдосконалюючи, збагачуючи, поглиблюючи, вивищуючи ціннісно-смислову сферу одне одного.

При засвоєнні духовно-моральних цінностей особистість починає орієнтуватися на сутнісні глибинні смисли зовнішнього і внутрішнього життя. Щирі, довірливі, взаємопідтримуючі відносини з людьми можливі лише на основі уважного, поважного, доброзичливого, відповідального

(морально-гуманістичного) ставлення до них. Коли людина спрямована на пошук смислів, це вже вказує на рівень її духовного зростання. А порівняння особистості до знаходження сутнісних, духовних смислів, співвіднесення своєї поведінки, стосунків з іншими людьми, ставлення до навчання і праці — з високими ціннісними орієнтирами — все це забезпечує рух життя по вертикалі, визначає становлення людини як суб'єкта [8, с.254].

Наявність такого смислу, або таких, за нашим визначенням, «високих смислів» (або «духовного смислового ядра») як Любов, Совість, Гідність, Честь, Відповідальність, Творчість та ін. – ознака того, що людина є особистістю, яка здатна до постійного саморозвитку і самотворення, пошуку нових граней власного існування. Вчені зауважують, що у підлітковому і юнацькому віці особистість найбільш відкрита до сприйняття смисложиттєвих понять, прагне самостійно шукати і творчо втілювати власні життєві смисли, відкривати нові, переосмислюючи вже набуті, цінності і смисли. У підлітковому і особливо юнацькому віці формується готовність до особистісного та життєвого самовизначення, професійного самопроекування. Саме у ці вікові періоди постає питання якості смислу життя, його вивищення, знаходження гармонії між нижчими потребами і духовними здатностями людини. Важливим є не лише розуміння значення «високого смислу», якого прагне людина, («Що то за смисл?», «Як його можна назвати?»), а й емоційне ставлення до нього і готовність певним чином діяти, вчиняти [5, с. 73-74].

У контексті нашої теми не можна не сказати про взаємодію освітнього та інформаційного просторів, а також роль у цьому процесі зовнішнього оточення учнів. Адже, «освіта, – пише О. Т. Баришполец, – покликана відкривати дитині фундаментальні істини у вигляді знань з різних галузей, інформаційний простір – надавати їй комплекси соціальної та художньо-естетичної інформації, а навколишнє середовище – формувати духовні, морально-етичні настановлення у формі життєвого досвіду. Усі три простори є не просто джерелами інформації. Вони формують духовні цінності як усієї

спільноти, так і кожної особистості зокрема» [1, с. 87].

Психолого-педагогічна допомога у формуванні суб'єкт-суб'єктних стосунків. Психологічна допомога має бути спрямована на сприяння формування буттєвого рівня цілей, і має полягати, як писав Дж. Бьюдженталь, не в тому, щоб повернути людину до якихось передбачуваних «гарних умов», які були раніше, а в тому, щоб людина рушила далі – «до багатства й осмислення життя, значно більшого, ніж вона знала досі» (James F.T. Bugental "The Art of the Psychotherapist", 1992).

Повноцінний освітній діалог залежить від діалогічності викладача і студента, учителя і учня, а також діалогічності навчального матеріалу (В.О. Вовк, Г.М. Коджаспірова, Г.К. Радчук та ін.). «Діалогізація освітнього матеріалу» актуалізує смислове переживання та смислово-пошукову активність суб'єктів освіти [3, с. 28].

Учні підліткового і юнацького віку уже спроможні оберігати себе від деструктивних, руйнівних зовнішніх впливів, нав'язування хибних життєвих орієнтирів. Але, коли такий захисний бар'єр зруйновано, саме смислова взаємодія може допомогти юній особистості «піднятися» над ситуацією (безвиході, сумніву, внутрішніх протиріч, дезорієнтації тощо) і «вийти» на рівень самопізнання, творчості, відкриття нових граней власного Я, підтримувати потребу у пошуку і реалізації сутнісних, високих смислів, забезпечуючи і являючи тим самим свій духовний розвиток. Така психологічна допомога є підтримуюча, розвиваюча.

Педагога, який допомагає дитині у процесі розвитку, полегшує «важку роботу росту», К. Роджерс назвав «фасилітатором» (той, хто підтримує), адже ресурс розвитку людини, писав учений, закладений у ній самій, і варто їй у цьому допомогти. Фасилітація – як допомога, полегшення, сприяння – відрізняється від простого управління тим, що вона не має директивного характеру. Якщо при традиційних формах управління суб'єкт змушує учасників групи виконувати власні інструкції та розпорядження, то у випадку з фасилітацією її суб'єкт має поєднувати у собі ознаки керівника, лідера та

учасника процесу (Фасилітація. Вікіпедія). Здатність до фасилітації має бути властива психологу, основним завданням якого є фасилітативний супровід розвитку особистості з метою створення необхідних психологічних умов для її найбільш ефективного і гармонійного саморозвитку, гуманістичних стосунків між партнерами по спілкуванню (З.М. Адамська, О.Ф. Бондаренко, С.Л. Братченко, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, О.Г. Лідерс, В.Г. Панок, Г.К. Радчук та ін.).

У своїй праці «Свобода вчитися» (С.Рogers «Freedom to Learn», 1969) К. Роджерс зазначав, що «первинне завдання учителя полягає у тому, щоб дозволити учню вчитися, жити його власну допитливість». Фасилітація передбачає наявність у вчителя певних якостей і установок, таких як установка на схвалення учня, його почуттів, думок, його особистості, готовність прийняти його таким, яким він є, з його чеснотами і недоліками, емпатійне розуміння всіх реакцій учня. У результаті фасилітуючих стосунків, зазначає Г.М. Коджаспірова, «народжується атмосфера, яка спонукає до творчого відношення до спільної учбової діяльності, яка породжує суб'єкт-суб'єктні стосунки. Суб'єктність педагога передбачає ставлення учителя до учня як до самоцінності і як до суб'єкта його власної учбової діяльності і власну суб'єктність» [7]. У такій, фасилітуючій, атмосфері можливо здійснювати діалог з учнями, який вже сам по собі створює стабілізуючу обстановку для спільної діяльності.

Зв'язок між діалогом і фасилітацією пояснює С.М. Дячук. На її думку, фасилітаційний вплив – це основний вид впливу в гуманістичній парадигмі, механізм якого заснований на діалогічному діянні та певних особистісних характеристиках фасилітатора. Формування педагогічної фасилітації у процесі навчання уможливорює комплексне та одночасне забезпечення таких педагогічних умов: діалогізації і гуманізації міжособистісного спілкування тих, хто навчається [6]. У контексті конструктивної взаємодії говорять про «фасилітаторів діалогів», що «ефективний процес діалогу, як правило, вимагає участі фасилітатора» [9]. Тож діалог і фасилітація взаємопов'язані

між собою, є в певній мірі умовою одне одного. Розуміння особливостей і обставин використання цих видів впливу на особистість є важливим у формуванні розвиваючих, суб'єкт-суб'єктних стосунків між учителями і учнями.

Висновки. На сьогодні вельми актуально говорити про діалогічність учителя й учня як взаємодіючих учасників освітнього процесу, про саморозвиток і взаєморозвиток як умову особистісного розвитку партнерів по спілкуванню, становлення їх суб'єктності, гуманістичних стосунків тих, хто навчає і виховує, і тих, хто навчається і стає особистістю, завдячуючи вихованню на засадах співробітництва, діалогу. Суттєва роль належить смисловій взаємодії між взаємодіючими сторонами: від змістовної частини спілкування залежить становлення смислової сфери особистості, її орієнтація на такі визначні у житті кожної людини і країни у цілому смисли, як любов, честь, гідність, справедливість, відповідальність, совість та ін. Діалогічність учителя і учня, діалогізація освітнього процесу – є ознакою і умовою формування розвиваючих стосунків між учасниками навчально-виховного процесу, суб'єктності кожного з них.

Література

1. Баришполець О.Т. Взаємодія інформаційного та освітнього просторів у відтворенні об'єктивно і деформовано відображених соціальних реалій / О.Т. Баришполець // Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів: монографія / О.Т. Баришполець, О.Л. Вознесенська, О.Є. Голубєва, Г.В. Мироненко, Л.А. Найдьонова, Н.О. Обухова, Н.І. Череповська; за наук. ред. Л.А. Найдьонової, Н.І. Череповської; Нац. академія пед. наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Р. 2, 2.6. – К. : Міленіум, 2014. – С. 87-105.
2. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський – К. : Вид-во Славистичного ун-ту, 2005. – 492 с.
3. Вовк В.О. Психолого-педагогічні чинники розвитку суб'єктної позиції майбутнього фахівця / В.О. Вовк // Психологічний часопис № 6 (10),

2017. – С. 25-34.

4. Гурлева Т.С. Діалогічність як пріоритетна характеристика особистісної взаємодії у сучасній школі / Т.С. Гурлева // Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми : мат-ли всеукр. конф. з міжнародн. участю (31 травня 2018 року, Київ), ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018, Київ. – С. 63-66. – Електронний ресурс: <https://lib.iitta.gov.ua/711603/>

5. Гурлева Т.С. Дослідження поняття «гармонія» в аспекті життєвих смислів особистості / Т.С. Гурлева // Психологічний часопис, 6 (16).– С. 67-81. – Електронний ресурс: <https://lib.iitta.gov.ua/711369/>

6. Дячук С.М. Сутність і структура фасилітації в педагогіці: методичні матеріали / С.М. Дячук. – Київ, 2014.

7. Коджаспирова Г.М. Педагогіка: учебник для академического бакалавриата / Г.М.Коджаспирова.–М.: Издательство Юрайт, 2015.– 719с.

8. Онищенко Г.І. Ціннісно-сміслові орієнтири сучасної молоді: особливості, умови і психологічна допомога / Г.І Онищенко, Т.С. Гурлева // Проблеми загальної та педагогічної психології, 4 (13), 2011. – С. 253-259. – Електронний ресурс: <https://lib.iitta.gov.ua/1866/>

9. Проценко Д. Як ефективно спланувати та провести діалог / Діана Проценко: Навчальні матеріали семінару для представників підрозділів з питань комунікацій з громадськістю міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, 24/26 квітня 2017 року. – Електронний ресурс: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/rubrik_rekomehdation/dialog_2017.pdf – Назва з екрана.

10. Скорич Л.П. Суб'єктність в освітньому процесі / Л.П. Скорич // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – С. 836-849.

11. Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації: Монографія / за наук. ред. В.В.Москаленко. – Київ, 2011. – 369 с.
– Електронний ресурс: <http://psychology-naes->

ua.institute/userfiles/files/monogr.pdf

12. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології
// Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / заг. ред
В.О. Татенка / В.О. Татенко. – К. : Либідь, 2006. – С. 316-358.